

633.5
А-59

М. АМИНЖОНОВА

ОБИ ҲАЁТ ЙЎЛИДА

Ср 8936/2.

„ЭКОНОМИКА“ серияси

№ 11

633.5
А-59

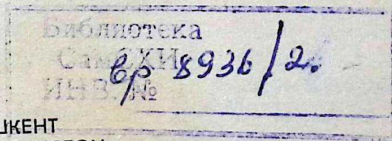

М. АМИНЖОНОВА

ОБИ ҲАЁТ ЙЎЛИДА

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1984

Рецензент — тарих фанлари доктори И. А. АЛИМОВ.

А 59 Аминжорова М.

Оби ҳаёт йўлида. — Т.: Ўзбекистон, 1984. — 40б.

Ушбу брошюрада мамлакатимиздаги пахта етиштирувчи асосий республикалар — Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг бир қисмини сув билан таъминланишининг қисқача ўтмиши, қишлоқ хўжалигининг равнақи ва янги майдонларнинг ўзлаштирилиши натижасида келиб чиққан проблемалар, уларни келажакда ҳал этиш йўллари бой фактлар асосида очиб берилган.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Аминджорова М. Человек, земля, вода.

725—84

Навой номли ЎзССР
давлат кутубхонаси.

42.16

ББК

633.5

Матлюба Аминджорова

ЧЕЛОВЕК, ЗЕМЛЯ, ВОДА

Редактор У. Кучкаров

Техредактор Т. Харитоновна

Корректор М. Юлдашева

На узбекском языке

ИБ № 3234

Издательство «Ўзбекистон»
1984, Ташкент, 700129, На-
вои, 30.

Теришга берилди 26.03.84. Босишга
рухсат этилди 25.09.84. Р—14760. Фор-
мати 84×108¹/₃₂. № 2. Босма қоғози-
га «Литературная» гарнитурда юқо-
ри босма усулида босилди. Шартли
босма листи 2,1. Шартли кр.-отт. 2,31.
Нашр листи 2,11. Тиражи 7366. За-
каз № 3436. Баҳоси 6 т.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тош-
кент, Навой кўчаси, 30. Нашр
№ 105—84.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмахонаси. ГСП, Тошкент,
«Правда Востока», 26.

3301000000—350

А М 351 [04] 84

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1984 й.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари катта майдондаги серҳосил ерларга эга бўлиб, бу ерларнинг асосий қисми пахтачиликни ривожлантириш учун қулайдир. Мирзачўлнинг мамлакатимиз йирик пахтачилик районига айлантирилганига ҳали кўп вақт бўлгани йўқ. Мирзачўлни ўзлаштириш тажрибаси бугунги кунда Қарши, Далварзин, Жиззах ва Шеробод чўлларини ўзлаштиришда қўлланилмоқда.

Қулай иқлим шароити, ирригацион ва гидротехник тармоқларга сарфланган капитал маблағларнинг тезда қопланиши, илмий тадқиқот натижаларини назарий ва амалий умумлаштириш Ўрта Осиё республикалари халқ хўжалигини ривожлантиришнинг асосий омили бўлиб қолди. Бироқ сув танқислиги ҳамон тараққиёт йўлидаги бош тўсиқлардан бири бўлиб қолмоқда. Айни пайтда Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари харитасига назар солсак, бу территорияда уч мингдан зиёд дарё мавжудлигини кўрамиз. Аммо уларнинг кўпчилиги экни майдонларига етиб келмайдиган камсув тоғ дарёларидир. Фақат Сир, Аму, Зарафшон, Или, Чу каби саноқли йирик дарёларгина чанқоқ ўлкага оби ҳаёт улашиб оқади.

Иқлим зоналари кескин фарқланувчи Совет Иттифоқи территориясини сув ресурслари билан таъминланиш даражасига кўра иккига — сувга танқис ва серсув қисмларга ажратиш мумкин. Биринчи гурпуага Ўрта Осиё, Закавказье (Озарбайжон ва Арманистон) республикалари, шунингдек Қозоғистон ва Грузия территорияларининг катта қисмидаги қурғоқчил районлар кирази. Бу районларнинг табиий шароити қадим-қадимдан деҳқончилик ҳамда чорва яйловларини суғориш асосида ташкил этишни тақозо қилган. Революцияга қадар бу ерлардан хусусий ва ижара усулида

тарқоқ ҳолда фойдаланилган. Бу суғоришнинг тарқоқ характерда бўлишига, яъни ҳар бир ариқ учун алоҳида банд олинишига сабаб бўлган. У пайтлар деҳқончилик асосан йилнинг қандай келишига боғлиқ эди: сурункали ёгингарчилик, дўл, жала, тошқинлар ёинки қурғоқчилик натижасида халқнинг бошидан офат аримасди.

Совет ҳокимияти йилларида Ўрта Осиё ва Қозоғистон қишлоқ хўжалиги социалистик асосда тубдан қайта қурила бошланди. Ўлка воҳаларининг иқлим, тупроқ, гидрогеологик, иқтисодий шароитларини ўрганиш билан боғлиқ бўлган мураккаб ишларни амалга ошириш лозим эди. Ҳатто КПСС Марказий Комитетининг май (1966 й.) Пленумидан кейин — сув хўжалиги ва мелиорация халқ хўжалигининг йирик ҳамда мустақил тармоғига айланган, яъни техник жиҳатдан такомиллашган катта сув тармоқлари группаси барпо қилинган, сув йиғувчи, тозаловчи, тақсимловчи мураккаб иншоотлар бунёд этилган ва тўла қувват билан ишлаб турган бугунги кунда ҳам бу жараён давом этмоқда. Ўрта Осиёда миллий даромаднинг 35 проценти суғориладиган ерлардан олинаётганлиги бунинг самарасидир. Ўлка деҳқончилигида азалдан муҳим ўрин тутган пахта бугунги кунда унинг асоси бўлиб қолди ва келажакда ҳам шундай бўлиб қолади. Иттифоқ пахта толасининг 95 процентини Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон ССРнинг жанубий районлари етиштириб бермоқда. Мамлакатимизнинг тўққиз миллион тоннадан ошиқ пахта хирмониға ҳар йили Ўрта Осиё республикаларининг 8 миллион, жумладан, Ўзбекистоннинг қарийб 6 миллион тонна пахтаси муносиб ҳисса бўлиб қўшилмоқда.

Инсон эҳтиёжини қондирадиган хом ашёлар орасида пахтанинг ўрни беқиёсдир. Химия саноатида борган сари юқори сифатли янги-янги синтетик газламалар ишлаб чиқарилаётганлигига қарамай, табиий хом ашёлардан олинган газламаларга эҳтиёж ортмоқда. Шу боисдан пахта асосий техник экинлардан бири бўлиб қолмоқда.

* * *

Замин инсониятнинг том маънодаги бебаҳо бойлигидир. Ҳар бир гектар яйлов, ўтлоқзор, ҳайдаладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга тобора кўпроқ маблағ сарфланмоқда. Бунинг сабаби рав-

шан — деҳқончиликни ривожлантиришнинг экстенсив омиллари амалда фойдаланиб бўлинган, эндиликда ўзлаштирилиши иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлайдиган ерлар йўқ ҳисоби. Шунингдек, ҳар бир киши ҳисобига тўғри келадиган ҳайдаладиган ер майдонлари объектив сабабларга кўра (асосан, жаҳон аҳолисининг кўпайиши сабабли), аста-секинлик билан бўлса-да, тобора мунтазам қисқариб бормоқда.

Марксизм-ленинизм классиклари ердан фойдаланиш проблемасига жиддий эътибор бергандилар. К. Маркс ернинг характерли хусусиятига тўхталиб, суғориладиган ерлардаги деҳқончиликка одамлар ўртасидаги, синфлар ўртасидаги мураккаб ижтимоий муносабатлардан иборат ишлаб чиқариш воситаси сифатида қараганди. Ер, агар у билан тўғри муносабатда бўлинса, мунтазам яхшиланиб бораверади, деган эди у.

Бизнинг мамлакатимизда ер ресурслари мўл. Бироқ тупроқ эрозияларининг олди олинмаса, серҳосил ерлардан жудо бўлиш ҳеч гап эмас. Баҳорги ўжар тошқинлар, кучли шамоллар тупроқнинг ҳосилдор устки қатламни ювиб, учуриб кетади. Шу боисдан далаларда эрозияни келтириб чиқарувчи жараёнларнинг олдини олиш, ҳосилдорликни ошириш — давлат аҳамиятига молик муҳим ишдир. В. И. Ленин ёш Совет республикасининг илк кунларидаёқ меҳнаткашларга мурожаат этиб, уларни ерни кўз қорачиғидек асрашга чақирган эди. Лениннинг бу сўзлари бугунги кунда ҳам барча халқларга васият каби жаранглайди.

Халқимиз бу масаланинг қай даражада муҳимлигини жуда яхши тушунади. КПСС XXVI съездида ҳам ер масаласи қишлоқ хўжалиги тараққиётининг асоси тарзида қўйилиши бежиз эмасди. Съездда ердан фойдаланишда самарадорликни ошириш қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг асосий омилли эканлиги алоҳида таъкидланди.

Ер қудратимиз ва бойлигимиз манбаидир. Ерни асраш, унинг ҳосилдорлигини ошириш қишлоқ хўжалиги тараққиётининг муҳим шартидир. Тупроқни ҳимоя қилиш — бутун жамият ишидир. Шу боисдан ерни яроқсиз ҳолга келтиришнинг ҳар қандай кўринишига жамиятга қарши ҳаракат сифатида қарамоқ керак.

Халқимизда қадимдан: «Сувли жойға чўп қада-санг — дарахт унади» деган нақл бор. Бобо деҳқонларимиз сугориладиган ерларнинг қудратини шундай таърифлашган. Дарҳақиқат, далалар қуёшнинг сахий нурларини йил давомида эмадиган бизнинг ўлкамиз шароитида ер икки ҳисса кўп ҳосил бериш каби фазилатга эга. Бошқача айтганда, бу ерда йил давомида турли экинлардан бир неча марта ҳосил олиш ва биринчи навбатда кўплаб пахта етиштириш мумкин.

Ўрта Осиё воҳаларини жазирама чўл ва серқамиш тўқайзорлардан, тоғларини эса жонсиз чўққилардангина иборат деб ҳисоблашган вақтлар ҳам бўлган. Эндиликда, Октябр-революциясидан кейин рўй берган мислсиз ўзгаришларни ҳар қадамда кўриш мумкин. Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши, гарчи бунда чўлқуварлар қатор тўсиқларга дуч келишган бўлишса-да, ижодкорлик ва яратувчанликнинг ёрқин тимсоли бўлди. Бу йўлдаги энг катта қийинчиликлардан бири тупроқнинг шўрҳоклигини йўқотиш эди. Хўш, шўрхок нима ўзи? Бу бирор гиёҳ униши мумкин бўлмаган ўн минглаб гектар тап-тақир ерлардир. Мирзачўл (чўлларнинг каттаси) номи ҳам эҳтимол шундан келиб чиққандир. Қадим тарихчилар қаламида қум тепаликлар сифатидагина тилга олинган Мирзачўлда бугунги кунда 1 миллион гектардан ортиқ серҳосил ер майдонлари ўзлаштирилган.

Бундан 12 йил муқаддам БМТнинг Бош секретари томонидан Ер кунин эълон қилинди. Шу бонедан ҳам ҳар йили 22 март кунин соат 12 дан 03 минут ўтганда — баҳорги тенглашув вақтида Нью-Йоркдаги БМТ биноси олдиға ўрнатилган «тинчлик қўнғироғи»дан уч бор занг чалинади. Қўнғироқ садоси сайёрамиз бойлиги, унинг гўзаллигини асраш зарурлигини шу тариқа яна бир бор эсга туширади.

Бободеҳқонларимизнинг «Ерга қанча берсанг, у сенга шунча қайтаради», деган қадим ҳикмати фантехника тараққиёти жадал ривожланаётган бизнинг асримизда ҳам ўз қадрини йўқотмаган. Ерининг ҳар бир қаричига эҳтиёткорона муносабатда бўлишдан ташқари, уни сув билан таъминлаш ҳам ниҳоятда муҳимдир. «Сув — бебаҳо бойлигимиз» — бугунги куннинг долзарб шиоридир.

Агар сайёрамиз кoinотдан туриб кузатилса, у гўзал

оқиш-зангори шар тимсолида намоён бўлади; денгиз ва океанлар қуёш нурида товланиб турган булутлардан зарбоб тўн кийиб тургандек кўринади. Турфа рангларда жилоланган қитъа ва ороллар эса ўша тўнга қадалган қимматбаҳо зебу-зийнатларга ўхшайди. Бунинг сабаби шундаки, ер шарининг учдан икки қисмидан кўпроги мовий сувликлардан иборат. Мабодо ер шарининг юзи коптокники сингари силлиқ бўлганда эди, у 2,4 километр қаллиқдаги сув билан қопланган бўларди. Ернинг юза қисми ва бағридаги умумий сув миқдори камида 1,5 миллиард куб километрдир. Бироқ унинг 94 проценти юқори даражада тузга тўйинган океан сувларидир. Инсоният учун ҳаводек зарур чучук сув миқдори эса гидросферанинг бор-йўғи 2 процентини ташкил қилади. Унинг ҳам тўртдан уч қисми тоғ чўққиларида ва қутбда абадий музликларга айланган. Бошқача айтганда, 35 миллион куб километр чучук сув музликларда «консервацияланган». Дарё ва кўлларда ярим миллион, атмосферада эса атиги 13 минг куб километр чучук сув мавжуд.

Сувнинг химиявий формуласи оддийлиги билан кишини ҳайратга солади. Бироқ кўринишдан жуда оддий туюлган сув ўз структураси ва ашёвий хусусиятига кўра бутунлай бетакрордир. Унинг энг ажойиб хусусиятларидан бири бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб, тўхтовсиз айланиб туришидир. Бу жараён гўё икки хил — дарё ва денгиз оқимлари вужудга келтирадиган горизонтал ҳамда океан, денгиз, кўллар юзасидаги буғланиш ва унинг атмосферадан ёғин-сочинлар тарзида қайтишидан иборат вертикал айланиш шаклида намоён бўлади. Ҳар йили ўрта ҳисобда 355 минг куб километр сув буғланиб атмосферага кўтарилади. Унинг атиги ўндан биригина ёғин-сочин шаклида ерга, қолганлари эса океанларга қайтади. Ер юзида ҳаётнинг узвийлиги ана шу ёғин-сочинларга боғлиқ. У тирик организмларнинг ҳаётини эҳтиёжларини таъминлайди. Зеро, бу эҳтиёжлар ҳам катта ҳажмдаги сувни талаб этади.

Инсон ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига нисбатан ғоят кўп миқдорда сув истеъмол қилади. Тўғри, одам унчалик кўп сув ичмайди. Бироқ у яратган маиший индустрия, сон-саноксиз турдаги саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, энергия ишлаб чиқариш тобора кўпроқ ҳажмдаги сув сарфини талаб қилмоқда. Бир тонна кў-

мирни 3 тонна сув сарфламасдан қазиб чиқариш мумкин эмас. Шунингдек, 1 тонна қоғоз ва пўлат ишлаб чиқаришга — 200—300 тонна, 1 тонна синтетик тола ишлаб чиқаришга 4 минг тонна сув сарфланса, 1 тонна буғдой — 1,5 минг тонна, 1 тонна гуруч — 4 минг тонна, 1 тонна пахта эса 10 минг тонна сув сарфлаш эвазига етиштирилади. Битта чаноқдаги атиги уч граммлик пахтанинг етилиши учунгина 10 литр сув керак.

Бундан ташқари, сув планетамизда қуёш энергиясини сақловчи ва тарқатувчи, кундалик иқлим ва об-ҳавони юзага келтирувчи бош омил, иссиқлик аккумулятори, қисқаси сайёрамизда ҳаёт мавжудлигининг асосий шартидир. Шундай экан, унга доимо эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш зарур.

Совет Иттифоқи юза сув ресурслари бўйича жаҳонда биринчи ўринда туради. Фақат дарёларимизнинг ўзидагина жаҳондаги оқар сувнинг 12 проценти жамланган. Мамлакатимизда узунлиги 10 километрдан ортиқ бўлган 200 мингга яқин дарё бўлиб, уларнинг умумий узунлиги 3 миллион километрдан ошади. Бироқ мамлакатимизда дарё оқимлари ноқулай жойлашган. Уларнинг катта қисми (86 проценти) Узоқ Шарқ ва Сибирь ўлкасининг кимсасиз жойларидан ўтиб, Шимолӣ Муз ва Тинч океанларига қуйилади. СССРнинг Европа қисмидаги аҳоли зич жойлашган жанубий районларда бу миқдор 2 процентни ташкил этади. Мамлакатнинг асосан Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги чўл ва даштлардан иборат 25 процент майдонида эса аҳвол бундан ҳам мушкулроқ. Чоризм даврида бу ўлкаларга хом ашё базаси сифатидагина қаралар, сув эса жуда танқис эди. Бу муаммони ҳал этиш учун билим ҳам, куч-қудрат ҳам етишмасди. Фақат зулмдан ва қуёш тафтидан жизғанақ бўлиб ётган Туркистон чўлларида ҳам социализмнинг озодбахш еллари эса бошлагандан кейингина сув учун, ҳаёт учун буюк кураш бошланди.

Социалистик ўзгаришларгина сувдан рационал фойдаланиш шарт-шароитларини таъминлади. Бу борада ҳал қилиб бўлмайдигандек туюладиган улкан муаммолар турарди. Фақат совет кишиларининг фидокорона меҳнати ва келажак авлод учун ғамхўрлиги натижасидагина йирик дарё ва қўлларимиз ифлосланишдан сақланиб қолинди. Лекин ҳали бу борада ҳамма ишлар қилинган деб бўлмайди. Мансий ва ишлаб чиқариш-

нинг барча соҳаларида сувнинг ифлосланишига йўл қўймаслик ва ундан рационал фойдаланиш бугунги куннинг муҳим талабидир.

«СССРни 1981—1985 йиллар ва 1990 йилгача бўлган даврда иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг асосий йўналишлари»да сувдан қайта ва такрор фойдаланиш системаси қувватларини ошириш, ёпиқ халқа усулини кенг жорий этиш, сув муҳофазаси иншоотлари қурилишини тезлаштириш белгиланган.

Қўп ҳолларда бундай муаммоларни ҳал этишда миллий доирада чекланиб қолиш мумкин эмас. Эндиликда сув муҳофазасида самарадорликка халқаро ҳамкорликсиз эришиб бўлмаслиги ҳаммага аён бўлиб қолмоқда. Илмий-техника революцияси даврида инсоният тарихда биринчи бор сифат жиҳатидан янги муаммоларга дуч келди. БТМнинг сув муаммосига бағишлаб ўтказган Халқаро конференциясида (Мардель — плато, 1977 й.) эндиликда сув муаммоси озик-овқат ва энергетика сингарии биринчи даражали моҳият касб этганлиги тан олинди. Кейинги йилларда аҳолини, саноат ва қишлоқ хўжалигини сув билан таъминлаш ўта мушкуллик билан ҳал этилмоқда. Бу қийинчиликларни аҳоли, шаҳарлар эҳтиёжи учун ишлатилаётан сув миқдорининг абсолют ошиб бораётганлиги, қишлоқ хўжалиги саноати ишлаб чиқаришининг ўсиши, шунингдек сув муҳитининг техник чиқиндилар таъсирида ифлосланиши натижасида сув ресурслари сифатининг бузилаётганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шу боисдан ҳам сув муаммоси халқаро аҳамият касб этмоқда.

БМТ 1981—1990 йилларни Истеъмол суви ўн йиллиги деб эълон қилди. Бунга эҳтиёж ушбу муаммога давлатлар ва жамоатчиликнинг жиддий эътиборини жалб этиш заруриятидан туғилди.

Бу проблема бизнинг мамлакатимизга ҳам тўла тааллуқли бўлиб, ҳисоб-китобларга қараганда ичимлик сувининг умумий истеъмоли ХХI аср бошларида янада ўсиши кутилмоқда. Бугунги кунда сувнинг тахминан 10 проценти маиший-коммунал эҳтиёжларга, 30 проценти иссиқлик энергетикасига, 60 проценти суғориш ишларига сарфланмоқда.

Мамлакатимиз халқ хўжалигида истеъмол суви камёблиги сезилмоқда. Шу боисдан ундан тежамкор-

лик билан фойдаланиш давлат аҳамиятига молик муҳим ишдир.

Сув ресурсларини ҳимоя қилишни кучайтириш ва ундан фойдаланишни тартибга солиш мақсадида 1960 йилдаёқ СССР Министрлар Совети томонидан бутун мамлакат учун ягона комплекс тадбирлар белгиланганди. 1968 йилда эса СССР Фанлар Академиясида Сув проблемалари институти ташкил этилди.

Сув муаммоси мамлакатимизнинг сув ресурслари чекланган қурғоқчил зоналарида айниқса кескин масала бўлиб қолмоқда. Бу регионларда азалдан суғориш ишлари билан шуғулланиб келинади. Мамлакатимизда бугунги кунда истеъмолдаги сувнинг учдан икки қисми қишлоқ хўжалигига ва асосан суғориш ишларига сарфланмоқда. Қозоғистон ва Ўрта Осиё республикаларида суғориладиган ерларнинг деҳқончилик учун қулай асосий қисми, яъни 28 миллион гектари жойлашган бўлсада, бироқ ҳозирча бу ерларнинг атиги тўртдан бир қисмидан фойдаланилмоқда, холос. Ўзлаштирилган ер майдони яқин келажакда 11—12 миллион гектарга етказилиши мўлжалланмоқда. Аммо бу вазифани амалга ошириш учун маҳаллий сув ресурслари камлик қилади.

Кенг миқёсдаги лойиҳа-қидирув ва илмий-тадқиқот ишларидан олинган натижаларни умумлаштириш асосида мамлакат сув ресурсларидан комплекс фойдаланишнинг Бош схемаси ишлаб чиқилди. Бош схемада мамлакат мелiorациясининг 1985 йилгача бўлган даврга мўлжалланган ривожланиши ва 2000 йилгача мўлжалланган прогнози ўз ифодасини топди.

Мелиорация Бош планида қишлоқ хўжалигини табиат инжиқликларидан, биринчи навбатда қурғоқчиликдан батамом қутқариш йўлида муҳим тадбирлар белгиланган. Бу тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида оқимларни ўзаро мувозанатлаш ва ҳавзалараро қайта тақсимлаш орқали мамлакат сув ресурсларини батартиб бошқариш таъминланади. Бу вазифа асосан шимолдаги дарёларнинг бир қисmini жанубдаги қурғоқчил районларга буриш ҳамда Сирдарё, Амударё ва бошқа йирик дарёларда улкан сув ҳавзалари бунёд этиш эвазига бажарилади. Охир-оқибатда узоқ йиллар давомида оқимларни ўзаро мувозанатда сақлаш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг тўла барқарорлигини таъминлаш имкони вужудга келади.

Бу беқиёс улкан режаларни ҳаётга тадбиқ этиш, шубҳасиз узоқ муддат, катта миқдордаги маблағ ва материаллар сарфини, тупроқ ишларини бажарувчи юксак унумли техник воситалар, қудратли қурилиш ва машинасозлик индустриясини вужудга келтиришни, кўплаб юк транспортларини оммавий ишлаб чиқаришни талаб этади.

* * *

Ғалла муҳимми ёки пахта?

Бу савол инсон учун сув муҳимми ёки ҳаво деб сўраш сингари маъносиздир. Зотан, саноат учун пахта ниҳоятда муҳимдир. Агар инсоннинг нонга бўлган физиологик эҳтиёжини ҳисобга олмасак, пахта ҳатто ғалладан ҳам қиммат: унинг бир тоннаси йигирма тонна буғдой наҳрида баҳоланади.

Аммо ғалла пахтакорнинг ҳам ош-нони. Биз уни асосан хўжалиги ғаллачиликка ихтисослашган қардош республикалардан оламиз. Мамлакат «оқ олтин»ининг 65 процентини етиштираётган бизнинг республикамиз эса ўз навбатида пахта билан бутун мамлакатни таъминламоқда. Мамлакатимиз кўп миллатли экономикасининг қудратли омилларидан бири меҳнат ва ишлаб чиқаришнинг шу тариқа оқилона тақсимланишидадир. Шу босидан республикамиз пахтачиликда улкан ютуқларга эришганда, ўзбек халқи ўз қардошлари олдидаги интернационал бурчинини ўтади, деймиз. Пахтани миллий ифтихор дейишимизнинг босси ҳам ана шундадир.

Ўлкамизда пахтачиликни ривожлантириш йўлида не-не қийинчиликларга дуч келинган. Чор ҳокимиятидан Совет Туркистони халқларига нафақат ҳуқуқсизлик, балки оғир иқтисодий қолоқлик ҳам мерос қолган бир шароитда бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. 1913 йил Туркистонда 516,4 минг тонна пахта етиштирилганди. Ундан олинган тола эса, уруғликнинг сифати жуда паст бўлганлигидан, 170 минг тоннанигина ташкил этганди.

Тўрт йил давом этган империалистик ва уч йил давом этган гражданлар уруши Ўрта Осиё экономикасига ҳам катта зарар етказди. Бундан, айниқса, пахтачилик жиддий зарар кўрди.

Фақат Улуғ Октябрь галабасидан кейингина ўлка-

мизда пахта мустақиллиги учун чинакам кураш бошланди. Бу кураш В. И. Ленин ғояларида мужассамлашганди. Доҳиймиз 1918 йил 17 майда «Туркистонда суғориш ишларига 50 миллион сўм маблағ ажратиш тўғрисида»ги тарихий декретга қўл қўйди.

В. И. Ленин 1920 йил 19 апрелда тўқимачилик саноати ишчиларининг III Бутунроссия съездида сўзлаган нутқида бундай деганди: «Ҳаммага маълумки, тўқимачилик саноати катта вайронликда қолиб келмоқда, сабабки, чет элдан келтириладиган пахта ҳозир йўқ, чунки Ғарбий Европада ҳам хом ашёнинг жуда камлиги сезилмоқда. Ягона манба — Туркистон...» (В. И. Ленин Тўла асарлар тўплами, 40-том, 372-бет).

Бу вақтда эса Туркистон ўлкасининг пахта заводларида Иваново-Вознесенск, Москва ва бошқа шаҳарлардаги пахтани қайта ишлаш фабрикалари кўз тикиб турган 6 миллион пуд тола йиғилиб қолганди. Туркистон партияси раҳбарлигида Ўрта Осиё меҳнаткашлари тола-ни Марказга етказиш мақсадида мавжуд барча чораларни кўрдилар. 1920 йил июнида Красноводск ва Астрахань орқали 300 минг пуд тола Марказга жўнатилди, 2800 пуд хом ашё эса Ўрта Осиё темир йўли орқали Самарага етказилди. Бироқ Туркистон меҳнаткашларининг марказий шаҳарлар саноатидаги ишчилар синфига кўрсатган бу қардошлик ёрдами ҳатто биргина тўқимачилик саноатини ривожлантириш учун ҳам камлик қиларди.

В. И. Ленин Туркистон деҳқончилиги рағнақига асос солган тарихий декретдан кейин орадан кўп ўтмай, 1920 йил ноябрида, «Туркистон АССР ва Озарбайжон ССР пахтачилигини тиклаш тадбирлари тўғрисида»ги янги декретни имзолади. Ленин, Туркистон пахтаси, Боку нефти, Донецк кўмири — буларнинг ҳаммаси Туркистонда социализм ғалабасининг асосидир, деб ҳисобларди.

1920 йили РСФСР Халқ Комиссарлар Совети Совет республикаси ҳали ёвуз империализм қуршовида турган, ички синфий душманлар билан ҳаёт-мамот жанги олиб бораётган ва иқтисодий тангликни бошидан кечи-раётган бир пайтда Туркистон пахтакорлари ихтиёрига кўп миқдорда темир, пўлат, ёғоч ва бошқа товарлар жўнатди. Бу ерга Совет Россиясининг ажойиб ўғлонлари — саботли коммунистлар юборилди. Бу тараққий-

парвар янги социал-иқтисодий формация — социализм ғалабаси муқаррарлигининг замини эди.

Бироқ пахтачиликни янада ривожлантириш учун ҳали ер муаммосини ҳал этиш лозим эди. В. И. Лениннинг II Бутунроссия фавқулодда съездида қилган «Ер ҳақида»ги доклади тарихга «Ер ҳақида»ги декрет ҳамда социалистик қонунчиликнинг биринчи даражали асоси бўлиб кирди.

1920 йил октябрида Туркистон Халқ Комиссарлар Совети ҳам ер қурилиши ҳамда ердан фойдаланиш ҳақидаги низомни тасдиқлади. 1923 йилда эса IV Бухоро Советлари Қурултойи Бухоро халқ республикасининг ер ҳақидаги кодексини тасдиқлади. Булар ерни национализация қилиш ҳақидаги ер қонунчилиги асосига замин бўлди. Бироқ бу ер муаммоси ҳал бўлди, деган гап эмасди. Ҳали сув муаммоси мавжуд эди.

Ер-сув ислоҳоти ҳақидаги муаммони ўша йилларда ҳал этиш мушкул эди. Ер асосан бой ва уламолар қўлида бўлиб, кўпчилик камбағаллар ерга ҳам, унга ишлов бериш воситаларига ҳам эга эмасди. Сувдан феодал усулда фойдаланиш сув истеъмолчилари ўртасидаги муносабатни янада мушкуллаштирарди. Ўзбекистон ССР таркибига кирган Бухоро ва Хоразм халқ республикалари территориясида сув ва ер ҳали национализация қилинмаган эди, иккинчидан, чет эл интервентлари Туркистонни асоратга солиш ниятидан қайтмаган, янгиллик нишонларини бўғишга интилаётган босмачилар ҳали қуролларини ташламаган эдилар.

Ўзбекистон Компартияси ташкил топган дастлабки кунларданоқ ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан ленинча сиёсатни изчил амалга ошира борди. 1925 йилнинг ўрталарида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Пленуми ер-сув ислоҳотини амалга ошириш имконияти вужудга келган областлар — Самарқанд, Тошкент ва Фарғона областларида бу тадбирларни амалга оширишни бошлашга қарор қилди.

Партия ва ҳукуматнинг деҳқонларни моддий рағбатлантириш йўлидаги бу тадбирлари Ўрта Осиё республикаларида пахта майдонларининг кескин ошишига олиб келди. 1925 йили Ўрта Осиёда миллий-территориал чегараланиш ўтказилганидан кейин пахта майдони 0,6 миллион, 1926 йилда — 0,7 миллион, 1940 йилга келиб эса қарийб 2,1 миллион гектарга етди. Пахта тайёрлаш-

нинг ўсиши эса 1913 йилдагига нисбатан 35 баробар ошиб кетди.

Республика «оқ олтин» хирмоници бугунги даражага етказиш осон кечмади. Бунга социализм ғалабасига катта ишонч билан қараган миллионлаб меҳнаткашларнинг жасоратли меҳнати эвазига эришилди. Бу йўлда берилган қўрбонлар, дуч келинган қийинчиликлар озмунча бўлмади. Биринчи бўлиб ўз пахтасини Совет ҳокимиятига беришга жасорат қилган водийлик (Марҳамат райони) камбағал бир деҳқон шу қўрбонлардан бири эди. Уни ёш Совет республикасида ҳали ўзларини «хон» сезиб юрган босмачилар қорабайирларга қўшилган арава ғилдирагига боғлаб кўпкарни қилишди. Бироқ, арава ғилдираги — тарих ғилдираги деган гап эмасди. Бошқа бир мисол. 1929 йил майида Ўрта Осиёга Эрон ва Афғонистон томондан чигиртка ғаласи ёпирилди. У бир неча кун ичида Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон республикалари далаларини қоплади. Бу республикаларнинг ҳукуматлари чигиртка билан кураш бўйича фавқулодда штаблар туздилар. Ўзбекистонда бундай штаб Самарқандда ташкил этилди. Бу ерга Москвадан йирик энтомологлар — Пухов ва Себастьяновлар чақирилди. Аҳвол ғоят оғир эди — чигиртка ўз йўлида учраган ҳамма нарсани ямлаб борарди. Республиканинг биринчи президенти Йўлдош Охунбобоев Бухорога етиб борди. Бу ерда вазият айниқса қалтис эди. Бухоро руҳонийлари халқ орасида: чигиртка худонинг бизга юборган жазоси, унга шак келтириб бўлмайди, акс ҳолда оллонинг баттар қаҳрига учраймиз, деб гап тарқатдилар. Йўлдош ота гапга чечан ажойиб инсон эди. Шу бонсдан уни халқ севарди. У «олло юборган жазо»нинг афсоналигини халқ олдида фош этди.

Ўрта Осиё республикаларининг пахтачиликда катта ғалабаларга эришишлари учун улкан миқёсдаги сув хўжалик ишларини амалга ошириш лозим эди. Шу мақсадда революциядан кейин мавжуд суғориш системаларини техник жиҳатдан тиклаш ва такомиллаштиришга, янгиларини қуришга киришилди. Аммо шунга қарамасдан ҳатто 1927 йилда ҳам суғориладиган ер майдони 678,4 минг гектардан ошмади. Бу Чор Россияси давридаги суғориладиган энг кўп майдонга тенг эди.

1923 йилда ленинча кооператив план асосида мелиоратив ўртоқлик уюшмалари тузилди. 1924 йилда республикамизда улар атиги 5 та бўлган бўлса, 1927 йилга келиб улар 144 тага етди ва ўзида 5500 хўжаликни бирлаштирди. Уюшмаларга кредит бериш ва техник хизмат кўрсатиш мақсадида Сирдарё область сув хўжалиги бошқармаси ташкил этилди. Натижада мелиоратив ўртоқликларнинг барқарорлиги янада ошди.

Биринчи беш йиллик мамлакатимизни техник-иқтисодий қолоқликдан иқтисодий, илмий-техник ва социал тараққиёт юксалишига кўтаришда беш йилликлар силсиласининг тўнғичи бўлди. Ўтган беш йилликларнинг ҳар бири ўз қиёфасига эга бўлиб, уларда даврнинг бетакрор муҳри акс этган.

Биринчи беш йиллик Ўрта Осиё республикалари учун улкан ирригацион-мелиоратив қурилишлар даври бўлди. Юзлаб кичик ариқлар, 100 мингдан зиёд сув чиғирлиқлари тугатилиб, уларнинг ўрнига ўз даврининг йирик инженерлик иншоотлари — гидротехник ускуналар билан жиҳозланган магистрал каналлар қурилди. Биринчи беш йилликда сув хўжалигига 7,5 миллион сўм капитал маблағ сарфланди. 1928 — 1932 йиллар узоқ муддатга мўлжалланган ГОЭЛРО планини давом эттириш ва ривожлантириш ғояси мужассамлашган биринчи беш йиллик топшириқларини ишлаб чиқиш ва бажариш шиори остида ўтди. ВКП(б)нинг XV съезди (1927 йил декабрь) директиваларига асосан белгиланган ва Советларнинг Бутуниттифоқ V съездида тасдиқланган беш йиллик плани СССРни аграр мамлакатдан саноати ривожланган мамлакатга айлантириш, деҳқон хўжаликларини коллективлаштиришга қаратилган эди.

Биринчи беш йиллик сув хўжалиги соҳасида, энг аввало, пахтачиликни социалистик қайта ташкил этиш ва жадал ривожлантиришда муҳим давр бўлди. Чунки мамлакат олдида тўқимачилик саноатини четдан пахта сотиб олишдан озод этиш каби долзарб вазифа турарди.

Ўлкамизда колхоз ва совхозларнинг ташкил этила бошланиши суғориладиган ва захи қочирилган ер майдонлари миқдорини ошириш, қишлоқ хўжалигининг механизациялаштирилиши эса кичик суғориш тармоқларини қайта қуриш ҳамда суғориладиган пайкалларни йириклаштириш ҳамда планлаштириш заруратини

туғдирди. Ҳукумат бу масалалар юзасидан бир қатор қарорлар қабул қилди.

Маълумки, суғориладиган янги ерларнинг ўзлаштирилиши кўп ҳолларда сув танқислигига олиб келади. Бу муаммони ҳал этишда метрик ташлама сувлар катта роль ўйнади, чунки улар туфайли қимматга тушадиган сув омборлари қуришга эҳтиёж қолмайди.

Улуғ Ватан уруши арафасида республикамизда сув учун оммавий кураш бошланди. Ташаббус тезда Ўрта Осиёнинг бошқа республикаларига ҳам кенг ёйилди. Хоразм суғориш системаларини реконструкция қилиш ва тиклаш учун 1923 — 1924 йилларда 1,5 миллион, кейинги йили эса яна 6 миллион сўм маблағ ажратилди. Бу ишларга раҳбарлик қилиш Хоразм революцион Комитети томонидан ташкил қилинган сув хўжалиги бошқармасига топширилди. 1925 йили Хоразмда 250 деҳқон хўжалигини бирлаштирган иккита мелiorация кооперативи ташкил этилди. Бир йилдан кейин бирлашган хўжаликлар сони 400 га етди. Бу кооператив бирлашмалар бир неча йил давомида барча магистрал каналларни тиклашди, 20 минг гектар ерни ўзлаштиришди.

1935 йили партия ва ҳукумат Хоразм деҳқонлари олдига барча чиғирларни сув насослари билан алмаштириш вазифасини қўйди. Бу вазифани амалга ошириш учун ҳукумат бир ярим миллион сўм маблағ ажратди. Натижада кейинги йилнинг ўзидаёқ Хоразмда 12 минг гектар ерга сув кўтариб бериш қувватига эга бўлган 400 насос қурилмаси ишга туширилди.

Хоразмда суғориш ва коллектор ишлари учун ўттиздан ортиқ қудратли ер қўпоровчи снарядлар, яна шунча скрепер, йнгирмадан зиёд экскаватор ажратилди. Магистрал каналларни механизация асосида тозалашга киришилди. 1936 йили механизация асосида амалга оширилган тозалаш ишлари ҳажми қарийб 3 миллион куб метрни ташкил этди. 1926 йилда Хоразмнинг пахта майдони 27 минг гектардан ошмаган бўлса, бу майдон ўн йилдан кейин 80 минг гектарга етди.

30-йилларнинг охирларида Амударё бўйларида ирригация иншоотларини қуриш ишлари бўйича

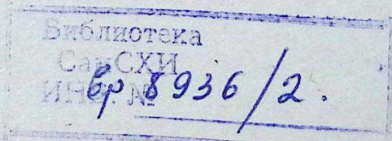
халқ ҳаракати авж олди. Амударё бўйидаги йирик Тошсоқа каналини қазииш ишида 35 минг киши қатнашди. Уларнинг кучи билан 12 миллион куб метр тупроқ қазилди, 13 минг куб метр бетон ётқизилди. Канал қисқа муддатда ишга тушди. Бу Полвон, Ғазовот, Шовот каналларини бир системага бирлаштириш имконини берди. Натижада Хоразмда 111 минг гектар, Туркменистонда ҳам қарийб шунча ерни суғориш иши йўлга қўйилди. Бу системани қуриш билан биргаликда Қилич-Низобой каналини реконструкция қилиш ишлари амалга оширилди, қишлоқ хўжалиги суғориш тармоқларига сепоялар ташланди.

95 километр узунликдаги Бўзсоқа-Карки канали Амударёдаги биринчи инженерлик иншооти эди. Бу система уч район — Қизилоёқ, Карки ва Халачнинг бир қисмига хизмат кўрсатарди. Канал 5 йилда қазилди ва унга 1929 йилда сув очилди.

Қорақум канали ишга тушгандан кейин эса Бўзсоқа-Карки каналининг узунлиги қисқариб, 66,5 километрни ташкил этди ва канал икки тармоққа Бўзсоқа-Карки, Қизилоёққа бўлинди. Биринчиси — 8761 гектар, иккинчиси 9791 гектар ерни суғора бошладди. Ирригация қурилишида эришилган ютуқлар Туркменистонда ҳам суғориладиган ер майдонларини кенгайтириш имконини берди. Республикада биринчи беш йилликда суғориладиган ер майдони 250 минг гектар бўлган бўлса, 1940 йилга келиб бу майдон 373 минг гектарга етди. 1930 йилда қўл кучи билан 11 ой ичида 12 километр узунликдаги Қорабековул канали қазиб битказилди.

1930 йилнинг ёзида Тожикистондаги Жўйбор, Жилиқўл каналларининг бузилган бош иншоотларини тиклаш ишлари бошланди. Бунинг учун ва айни пайтда Вахш водийсини ўзлаштириш мақсадида Қуйи Панжобдан Қурбонтепагача 105 километр узунликдаги тор изли йўл қурилди. Каналларни тиклаш ишлари 1933 йили ниҳоясига етказилди.

Қатта ер майдонларини ўзлаштириш мақсадида тоғ ёнбағирликларидан ўтадиган 45 километр узунликда магистрал канал қазилди. Биринчи беш йиллик давомида ёнбағирликларни кесиб ўтган каналларнинг умумий узунлиги 150 километрга етди. Бу даврда 10 мил-

лион метр куб ҳажмдаги ер ишлари ва 25 минг метр куб ҳажмдаги бетон ишлари бажарилди.

Вахш водийсини ўзлаштириш бошланганда 1400 туя ва 2600 от асосий транспорт воситасини ўтаган эди.

Экиладиган ер майдонлари кенгайган сари механизмлардан фойдаланмай туриб пахта етиштиришда бирон-бир ютуққа эришиб бўлмаслиги тобора ойдинлаша борди.

1924 йилда Ўзбекистон далаларида 16 та трактор пайдо бўлди. Улар жуда оддий бўлса-да, одамлар уларнинг изидан ҳайрат билан югуришарди. Тракторларни рус механизаторлари — гражданлар урушининг қатнашчилари, ҳарбий шофёрлар ва мотоциклчилар бошқариб келишди. У вақтда маҳаллий механизаторларнинг йўқлиги табиий эди. Бироқ кўп ўтмай рус механизаторлари ёнида ўзбек халқи фарзандлари ҳам пайдо бўлди.

Ўзбекистон халқ хўжалигини кенг механизациялаштириш ишида бутун мамлакат қатнашди. Республикамизга етук олимлар, мутахассислар келишди, мамлакатимизда ва чет элларда ишлаб чиқилган қимматли ускуналар юборилди. «Фардзан»нинг бунёдкорлари ўз машиналари Бухоро далаларида қандай ишлаётганлигини кўришга келганларида, улар билан учрашиш ва уларнинг иштирокида «Фардзан»нинг иши билан танишиш мақсадида И. Охунбобоев ҳам бу ерга келди.

Бир йилдан сўнг — 1925 йилнинг декабрида Москвада тракторчи ходимларнинг биринчи йиғилиши бўлиб ўтгандан кейин мамлакатимизда мавжуд 9 минг трактордан 400 таси республикамиз колхозларида ишлай бошлади. Булар мамлакатимизда машҳур Путилов заводида ясалган тракторлар эди. Бироқ бу ҳали кам эди. 1935 йилда Урта Осиёга 25 минг тракторчи жўнатилди. Бунинг натижаси ўлароқ 1936 йилда экин ишларининг 90 проценти машиналарда бажарилди. Трактор деҳқонларнинг маданий ҳаётида катта роль ўйнади. Бу 100 минг трактор ҳақидаги Ленин ғоясининг рўёбга чиқаётганлиги эди. Бу ғоя 1924 йили қишлоқни механизациялаштириш ва электрлаштириш бўйича Ленин фонди ташкил этилгандан кейиноқ рўёбга чиқа бошлаган

эди. Шу йўлда қишлоқ хўжалигини механизациялаштиришнинг асоси — МТСлар ташкил этилди.

Биринчи беш йилликнинг улкан режалари 4 йилу 3 ойда бажарилди. Бу вақт оралиғида олдинги йиллардагига қараганда 2,5 баробар ортиқ капитал маблағ ўзлаштирилди. Биринчи беш йилликда халқ хўжалигига 1 миллион 900 минг от кучига эга бўлган 120 минг трактор ва 160 миллион сўмлик бошқа турли қишлоқ хўжалик машиналари етказиб берилди. Бу даврда сув хўжалигини ташкил қилиш илмий асосга қўйилди. Ер-сув ресурсларидан рационал фойдаланиш мақсадида илмий асосланган планларни ишлаб чиқишга йўналтирилган қидирув, лойиҳалаш ишлари кенг авж олдирилди. Деҳқон хўжаликларини оммавий равишда коллективлаштириш ва кейинчалик аста-секин машина-трактор станцияларини (СССР Меҳнат ва Мудофаа Советининг 1929 йил 5 июнь қарори асосида) ташкил этишга ўтиш ҳам ана шу беш йилликда бошланди.

Биринчи беш йилликда ҳукумат Ўрта Осиёда ирригация ишларини амалга ошириш мақсадида ўша давр учун жуда катта маблағ — 315 миллион сўм ажратди. Бу чор ҳукумати даврида 50 йил мобайнида сарфланган маблағдан 5 баробар кўп эди.

1935 йилда республикамиз пахтачилигида дастлабки миллион тонналик марра забт этилди. Бу республикамиз пахтачилиги тарихида унутилмас сана бўлиб қолди. Зотан, унда қолоқликдан қутулган пахтачилик тармоғининг илк буюк қадами мужассамлашганди. Бу сана яна шунинг учун ҳам унутилмас ва қимматли эдики, унда ўлкада суғориш ишларини амалга ошириш уни гуллайтиб-яшнатади, социализм заминини мустаҳкамлайди, деган ленинча башорат тўла-тўқис ўзифодасини топганди.

Кейинги миллионлар ҳам осонлик билан бунёд этилмади; уруш пахтачиликка ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Халқимизнинг 25 йиллик заҳматли, шижоатли ва шарафли меҳнати эвазига иккинчи довондан ошилди: 1958 йили—уч, 1966 йилга келиб эса забт этилиши бамисоли эртақ бўлиб туюлган тўрт миллион тонналик «оқ олтин» хирмони бунёд этилди. «СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг 1981 — 1985 йиллар ва 90 йилгача бўлган даврга мўлжалланган асо-

сий йўналишлари»да пахта етиштиришни янада кўлайтириш ҳамда унинг сифат даражасини ошириш борасидаги фикрларни ўқир эканмиз, бу сўзлар энг одил ҳакам — тарих синовидан муваффақиятли ўтганлигини, ўзининг мустаҳкам асосларига эга эканлигини чуқур ҳис қиламиз.

Ернинг саҳроларга айланишига қарши инсон қўлида қудратли техника бўлишига қарамай, бугунги кунда ҳам Саҳрои Кабир ҳануз кишилар дилига қўрқув солади. 1974 йилда Жанубий Кабирда юз берган кучли қурғоқчиликдан ўт-ўланлар қовжиради, қудуқларнинг суви қуриди, кишилар, моллар, ҳайвонлар нобуд бўлди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг собиқ Бош секретари Курт Вальдхайм бу табиий офат ҳақида гапириб, саҳро ҳужуми 50 йил мобайнида Африка картасидан 3—4 мамлакатни ўчириб ташлаши мумкин, деган эди.

Табиий ландшафтга кўра Совет Иттифоқининг 14 процент ерларини Ўрта Осиёда, Қозоғистонда, Закавказьенинг шарқий қисмида, Россия Федерациясининг жануби-шарқий районларида жойлашган саҳро ва ярим саҳроликлар ташкил этади.

Жазирама ёзнинг узоқ давом этиши, қишда совуқ, ёнғин-сочинлар кам, буғланиш эса юқори даражада бўлиши, гармсел, қум бўронларининг такрорланиб туриши, далалар, ер ости сувларининг шўрланганлиги Ўрта Осиё саҳроларига хос хусусиятлардир. Мабодо, Ўрта Осиё республикалари халқларини ҳам Саҳрои Кабирликлар қисмати кутаётгани йўқмикан? Бу саволга поляк журналисти М. Шепанский 1968 йилдаёқ шундай жавоб берган эди: «Мендан коммунизм қурилиши нима деб сўрашса, ҳеч иккиланмай «Қорақум канали» деб жавоб берардим». Қорақум канали — совет кишининг саҳро устидан тантанаси рамзидир. Зотан, канал қурувчилари зиммасига тушган қийинчиликларни — инсон ўз кучи ва имкониятларидан тўла ижодий фойдалана оладиган жамиятдагина енгиш, бартараф этиш мумкин эди.

Дарҳақиқат, меҳнаткаш қўллар тегмагунича саҳро «ёвуз ва хасис эди» (Пушкин). Бу хасис ерларга сув берсангиз ҳосилдор ерларга — саҳродан ям-яшил водийга: қудуқ қазисангиз сурув-сурув отарлар яйловига айланади.

Совет ҳокимияти йилларида мамлакатимизнинг саҳро районлари қиёфаси таниб бўлмас даражада ўзгарди. Бугунги кунда Ўрта Осиё саҳросидан турли қазилма бойликлар олинмоқда. Ҳолбуки, бундан 100—200 йил муқаддам бу қазилма бойликлар ҳақида ҳеч нарса маълум эмасди.

Ғарбий Туркманистонда ва Манғишлоқда нефть, Қорабўғозкўл кўрфазида минерал туз, жанубий, шарқий ва Марказий Қорақумда табиий газ запаслари топилди. Марказий Қозоғистондаги Қарағанда кўмир ҳавзаси бутун Иттифоқимизда машҳур. Қарағанда — Темиртов металлургия базаси мамлакатимизда шуҳрат топган.

Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг қумли яйловларида миллион бош қорақўл ва бўрдоқи чорва боқилмоқда. Яқин ўтмишга қадар кимсасиз қумликдангина иборат бўлиб, фақат туянтўқ ўсадиган кўплаб квадрат километр майдонларда эндиликда пахта, каноп, макка, гуруч ва кўплаб ҳўл мевалар етиштирилмоқда. Мамлакатимизнинг 56 процент ҳосилдор ерлари Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг қумли районларида жойлашган.

Совет кишиси чўлни ўз измига солди. Чўл ҳам совет кишиси меҳнатини муносиб тақдирлади. Аммо совет кишилари чўл инъомидан илк бор баҳраманд бўлган кишилар эмас, балки унинг ҳақиқий ўзлаштирувчилари — чўлқуварлар эди. Чўл қадим замонлардан оқ кишилар диққатини ўзига жалб этиб келган. Чунки унда инсон учун керакли бўлган нарсаларнинг катта қисми тайёр ҳолда учрайди. Унинг иқлими тезпишар шимол меваларидан ҳам, кечпишар жануб меваларидан ҳам юқори ҳосил олиш имконини беради. Чўл ерларидан йил давомида ҳосил олиш мумкин.

Чўлликлар чорва билан шуғулланишларидан олдин овчилик қилишган. Улар жайрон, оҳу ва турли қушларни ов қилиб, ўзларига емак топишган.

Қумликлар (қадимда чўл аҳолисини шундай аташган) чорвани боқиб ва суғориш, ўта чекланган миқдордаги сув эвазига яйловлар бунёд этиш учун тонгдан шомгача қора тер тўкиб меҳнат қилишган. Сув чиқариш мумкин бўлмаган жойларда ўз билими ва кузатишлари, кўп асрлик тажрибаларига таянган ҳолда деҳқончиликнинг лалминкорлик усулидан кенг фойдаланишган.

Жаҳон маданияти тарихида саҳро зоналари қадимий цивилизациянинг туғилиш маскани бўлиб қолди. Мисрни Саҳрон Кабир, Мессопотамияни Сурия чўллари, қадимий Хоразмни Қизилқум, қадимий Марвни Қорақум, Суғдиёна ва Самарқандни Қизилқум ҳамда Мирзачўл саҳролари ўраб олганлиги бежиз эмас. Қадимий цивилизациянинг туғилишида саҳролар эмас, балки саҳрода катта деҳқончиликни юзага келтирган инсон меҳнати буюк роль ўйнади. Аммо унинг табиий замини чўл эдики, у кишиларни тўйдирди, кийинтирди, уйли-жойли қилди.

Саҳро унинг ҳаёт тарзини англай олган, у билан тиллаша билган кишиларгагина ўз сирини очди.

Саҳронинг оғир табиий шароити босқинчилар зулмидан қочишга мажбур бўлган кишилар учун «табиат қалъаси»га айланди. Ўрта Осиё ўз тарихида қонли из қолдирган форс шоҳи Қир (эрамиздан аввалги VI аср), Александр Македонский (эрамиздан аввалги IV аср), Қутайба бошлиқ араб жангчилари (эрамизнинг VII—VIII асри), Чингизхоннинг бешафқат лашкарлари (XIII аср) каби мустабидларни билади. Сирдарё бўйларида Александрия номи билан жуда кўп шаҳарлар бунёд этилганлиги, бу шаҳарлар Александр Македонский даврига мансуб эканлиги тарихий ва археологик маълумотлар асосида исботланган.

Инсон тақдирининг саҳрога боғлиқлиги уни ҳаёт учун курашга чорлади. Қадим замонларданоқ кишилар «сардоба»лар — сув ҳавзалари қуришни ўрганганлар.

Қурт Вальдхаймнинг Африка мамлакатлари хусусидаги башоратини Ўрта Осиё мисолида кўрайлик. Ҳозирги кунда ҳам Қорақум ва Қизилқумнинг кўпгина жойларида қумлик «ювиб» кетган қадимий ва ўрта асрларга мансуб шаҳар ва воҳаларнинг қолдиқларини учратиш мумкин. Уларнинг баъзилари табиий офатлар: zilzilалар, сув манбаларининг қуриши, қаттиқ қурғоқчиликлар, экин майдонларининг ҳаддан зиёд шўрланганлиги, баъзилари эса босқинчи қўшинлар ҳужуми оқибатида йўқ бўлиб кетган. Экин майдонларига обн ҳаёт берувчи сув манбаларининг емирилиши ўлка сув хўжалигига ўз таъсирини ўтказган. Табиий офат ва босқинчиликлар оқибатида бошланган вайроналик жазирама ёз, шамол ва қумлар таъсирида баттарроқ авж олган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида олимлар қум кўмиб ташлаган жуда кўп қадимий воҳаларга дуч келишди. Ҳатто чор ҳукуматининг Закаспий ўлкасига бўлган қизиқиши ҳам саҳро ҳужумини тўхтатиб қолишга қодир эмасди.

Ҳақиқатда, қачонлардир одамлар яшаган, ғарбий Ўзбой ўзанининг қуйи қисмида аҳвол қандай эди?

Агар қуриган ўзанининг баланд қирғоқларидан назар ташланса, унинг тубги қисмида сув ҳосил қилган тепаликлар, пастликлар, тескари оқимлар йўналишини кузатиш мумкин. Аммо дарё бир пайтнинг ўзида турли томонларга қараб оқиши мумкин эмас-ку? Қуриган ирмоқда шўрхок участкаларни, ўта тузли ва тузсиз кўллар ўрнини кўриш мумкин. Сувдан халос бўлган дарё дейишадди бу жойларни. Сувсиз ўзай қандай юзага келган, сув ўзани қачон тарк этган, сув оққан даврларда унинг қирғоқларида ҳаёт қай тарзда бўлган? Бу саволларга археологиядан тортиб бошқа турли фан кишиларига қадар жавоб топишга уринишган. Баъзи геологлар ғарбий Ўзбой Орол денгизидан Каспий денгизига қуйилувчи бўғоз бўлган, шу боисдан ҳам дарё суви шўр, тагида шўрхок чўкиндилар учрайди деган фикрни олға суришганди. Иккинчи гуруҳ олимлар ғарбий Ўзбойнинг дарё эканлигига эътироз билдиришганди. Улар ўз эътирозларини ғарбий Ўзбойнинг баъзи жойлари — Сариқамиш ҳавзасининг юқори қисми ва пастроқда, Каспийга яқин жойда — дарё оқими бир неча тармоққа бўлинганлиги билан изоҳлашарди. Учинчи группа олимлар эса ғарбий Ўзбой ёмғир сувларидан ҳосил бўлган дейишарди.

Табнатда кам учрайдиган бу ҳодиса сирини таниқли сайёҳ, географ ва геолог, бир неча қизиқарли романлар автори В. А. Обручев очиб берди.

Ўрни келганда шунини таъкидлаш лозимки, В. А. Обручев 1926 йилда биринчи маротаба В. И. Ленин мукофотига сазовор бўлган бешта олимнинг бири эди. В. А. Обручев XIX асрнинг охирида чор ҳукумати томонидан қурилган темир йўлга қумнинг «ҳужум»ини тўхтатиш имкониятларини топиш вазифаси билан Закаспий ўлкасига йўлланган эди. Чор Россияси учун муҳим аҳамиятга молик Закаспий темир йўли ишга туширилган биринчи кунданоқ қум ҳужумига учради. Чунки темир йўл қурилиши пайтида қум «безовта»

қилинган — улар «кўча» бошлаган эди. Темир йўлни қоплаган қумни қор сингари белкурак билан тозалаш ҳеч қандай фойда бермади.

В. А. Обручев қум ҳаётини, унинг ҳаракатини ва сабабларини аввалдан ўргана бошлаган эди. Асосан, у қумлар кўчганда баъзи жойларда улкан барханлар, баъзи жойларда тақирлик ҳосил бўлишига эътибор берди. Натижада қумлар ҳаракатининг қонуниятини аниқлади. Қумларни мавсумий шамол ҳаракатга келтиради. Қумлар майда ва йирикроқ заррачалардан иборат бўлиб, майда қум заррачаларини кучсиз шамол ҳам узоқ-узоқларга олиб кетади. Кўчаётган қум йўлида учраган туянтўқ ва тош-тўсиқлар унинг бир қисмини тутиб қолади. Қолган қисми бу табиий тўсиқларни айланиб ўтиб, яна кўчишни давом эттиради. Шу боисдан ҳам чўлда ўсимлик олтинга баробар — бусиз қум шамолнинг ўлжасига айланаверади. Шамол қумни хоҳлаган йўналиш ва узоқликка олиб кетиши мумкин. Баъзан шундай тўзон кўтариладики, 300 — 500 километр масофани кўндаланг қоплаган қум-тўзон бўрони соатига 60 километр тезлик билан ҳаракатга келади.

В. А. Обручев ўз тадқиқотлариға асосланиб, Қорақумнинг юзага келишида дарёлар муҳим роль ўйнаган деган хулосага келди. Қумликнинг вужудга келиши — Амударё, Мурғоб, Тежон, шунингдек бошқа кичикроқ дарёларнинг ўз йўналишини ўзгартириш оқибатидир. Бу улкан географик иш Амударё Копетдоғ тоғи этаги бўйлаб ва кейинроқ ўз йўналишини шимолга, ўзгартириб Зарафшоннинг пастки қисмига силжиб, Орол денгизига оқа бошлаган пайтда амалга оширилган эди. В. А. Обручевнинг илмий хулосаси ҳаётда ўз исботини топди

* * *

Бўғоз глаубер тузининг табиий манбан бўлиб қолди. Қиш пайтлари глаубер тузи кристаллашади. Тузининг бир қисми сув тагига чўкса, бир қисмини тўлқин қирғоққа чиқариб ташлайди. Глаубер тузининг одатдан ташқари бирикмаси — кристалл ва суюқ ҳолда учраши натижасида қадимий греклар уни мирабилит — «хайратомуз» деб номлашган. Аммо чор Россияси мирабилитни олишни ташкил қилишдан ожиз эди.

Мирабилит олиш, яъни бўғоз қирғоғидан тузини

йиғиш 1924 йилдагина бошланди. Мирабилит манбаларида сув қуригач, туз сувдан батамом ажратилар ва саноат учун зарур хом ашё — натрий сульфат олишарди.

Аммо чўл бир тонна туз эвазига кишилар олдиға янги-янги муаммолар қўя бошлади. Жаҳондаги ҳеч бир халқ совет халқи каби саҳрони ўз манфаатларига хизмат қилдирилмаган эди. Совет халқи саҳроға ҳаёт бағишлади. Унинг қарама-қарши табиатига оқилона ёндашди. Саҳро яшаётган ва ривожланаётган қонунларни кашф этди, бу қонуниятлардан унумли фойдалана олди.

Совет кишилари XX асрда, дастлабки беш йиллик давридан бошлабоқ саҳрода шамол ва қумликлар ҳукмронлиги тугаяётганлиги чўл ҳам инсоннинг ризқ-насибасига айланажагини тўла-тўкис исботлашди. Ҳосилсиз ерларни ҳосилға киритган сув инсоннинг биринчи кўмакчисига айланди.

Сугориладиган ерларда яшнаган воҳалар, соя-салқин масканлар, маҳсус микроиқлимлар бунёд этилди. Қорақумда ҳаво ҳарорати 60 — 70 даражаға кўтарилиб, ернинг устки қатлами ҳарорати 80 даражадан ошганида боғ-роғлардаги ҳарорат 40 даражадан ошмайди.

Сугориладиган чўл участкасида экиннинг барча турларини — тезпишар буғдой, кечпишар пахта, каноп, гуруч етиштириш мумкин. Шунингдек, чўлда олма, нок, олхўрининг жанубий сортлари, анор, анжир, ўрик, шафтоли, узум каби иссиқсевар, субтропик мевалардан юқори ҳосил олиш, жануби-ғарбий Туркманистонда эса зайтун, хурмо ўстириш имкони мавжуд.

Саҳро иқлими қаттиқ, аммо деҳқончилик билан мунтазам шуғулланиб, унинг «тафти совитилса», чўл саҳийдир. «Қуш учса қаноти куядиган» саҳронинг ўртасида «кафтдек» митти микроиқлим яратишнинг ўзи бўлмайди. У инсон меҳнати эвазига бунёд этилади. Чўлда деҳқончилик табиат жараёнларини билиш, унинг йўналиши ва оқибатларини кўра олиш, сувни бошқара билишни талаб қилади. Қадимда чўлликлар микроиқлимни кийимлар, уй-жойлар, дарахт, экинзорлар ёрдамида яратишган. Шу боисдан чўл аҳолиси ёзда қоракўл телпак, пахталик чопон, қишда эса почапўстинлар, аёллар узун кенг ёпиқ кўйлаklar кийиш-

ган. Чўлликларнинг кўчманчи ҳаёти энг зарур нарсаларнигина олиб юришни тақозо этарди. Гилам, кигиз тўшалган уйларда яшаш, аёлларга узук кўйлак ичидан лозим кийишни зарурат қилиб қўярди.

Чўл аҳли ҳаётини тажриба, кузатиш ва синчковлик асосида ҳаддан зиёд жазирамадан сақланишнинг кўпгина оддий воситаларини кашф қилган. Бугунги кунда эса фан-техника тараққиёти чўлда химия, физика, энергетика воситалари ёрдамида микроиқлим яратиш имконини туғдирмоқда. Ашхобод шиша заводи иссиқ-ни тўсувчи шишалар ишлаб чиқармоқда. Бу ойналар нурни ўтказадиган, лекин ҳароратни тўсиб қолади. Чўлда бунёд этилаётган шаҳарларда қуёш нури билан ишлайдиган иситиш, совитиш системаларига эга уйлар қурилмоқда. Самолёт ва вертолётлар чўлда ҳаракат хавфига барҳам бермоқда. Чўл номларининг моҳияти ҳам ўзгарди. Мирзачўлдан бугунги кунда тарихий гувоҳлик учун фақат номингина қолди. Ўрта Осиё халқлари ўртасида «Борса келмас» номи билан машҳур бўлган жойда — Туркменистоннинг ғарбида бугунги кунда нефть олинмоқда. Бу жойнинг номи ҳалигача «Борса келмас» бўлса-да у ватанимизга «қора марварид» етказиб бермоқда.

Сибирь дарёлари сувининг бир қисминини Ўрта Осиёга оқизиш саҳрони забт этиш борасидаги энг улкан ишлардан бири бўлиб қолади. Бу масалага бағишланиб ўтказилган Тошкент илмий конферециясига 1917 йилда М. Горький томонидан ёзиб олинган, бир деҳқон билан олифта кийинган жанобнинг суҳбати топширилди.

— Мен сенга, шляпали жаноб, ҳақ гапни айтай: ернинг жировини биз қўлимизга албатта оламиз, албатта ундаги ҳамма нарсани қайта қурамыз.

— Ҳатто тоғларни ҳамми?

— Агар ҳалақит берса, тоғларни ҳам.

— Дарёларни тескари оқизасизми?

— Қасқни кўрсатсак, ўша ёққа оқади.

1917 йилда ўз ерининг ҳақиқий эгаларига айланган халқимизнинг орзу-умидлари шу тариқа амалга ошмоқда.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда ҳавзалараро улкан гидротехник системалар бунёд этиш борасида катта ишлар амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда гидросистема қурилиши улкан сув ҳавзалари тармоғини бирлаштиришга мўлжаллаб олиб борилиши натижасида келажақда, — Ягона энергетика системаси сингари, — СССР Ягона Сув хўжалиги системаси бунёд этилади. Бу система мамлакатимизнинг чекланган сув ресурсларидан фойдаланиш вазифасини ҳал этишга қаратилгандир. КПСС XXV ва XXVI съездларида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини жадал ривожлантириш ва унинг ҳажмининг янада ошириш борасида белгиланган муҳим тадбирлардан бири Сибирь дарёлари сувининг бир қисмининг муҳим иқтисодий районлар — Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларига буриш масаласи бўлди. Съезд материалларида бу улкан ишнинг амалга оширилиши натижасида ўлкамизда йилнинг қандай келишидан қатъи назар, қишлоқ хўжалик ва чорвачилик маҳсулотлари етиштириш борасида белгиланган план-топшириқларнинг бажарилиши қатъий таъминланиши кўрсатиб ўтилди.

Сибирь дарёларининг жанубга буриш моддий харажатлар жиҳатидан ҳам, техник шароитлар жиҳатидан ҳам жуда мураккаб бўлиб, асримизнинг энг йирик қурилишлари билан беллаша олади. Ўрта Осиё ва Қозоғистон ерларининг суғорадиган Сибирь суви 30 минг километр узунликдаги канал бўйлаб ўтади. Сибирь сувининг жанубга буриш вазифасининг ҳал қилиш учун улкан ҳажмдаги тупроқ ишларининг бажарувчи қудратли машиналар, турли ноёб ускуналар комплексини яратиш зарур. Бунинг учун кўпгина корхоналар реконструкция қилинмоқда, махсус заводлар қурилмоқда.

КПСС Марказий Комитетининг мазкур масала бўйича партия XXVI съездига тақдим этган лойиҳаси муҳокама қилинаётган пайтдаёқ мутахассислар Сибирь сувининг бир қисмининг жанубга буриш ишларининг тезлаштириш зарур деган хулосага келишди. Чунки бу улкан ишнинг амалга ошириш учун қарийб ўн йил керак. 1990 — 1992 йилга бориб эса Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг сув ресурслари кескин қисқаради. Шу боисдан Ўрта Осиё табиий ресурсларининг ўзлаштириш, унни ривожлантириш билан сув таъминоти ўртасида узилишга йўл қўймаслик учун қурилишни бевосита ўн биринчи беш йилликдаёқ бошлаш зарурати туғилмоқда.

КПСС XXVI съезди материалларида ўн биринчи

беш йилликда буғдой етиштириш, пахта толаси ишлаб чиқаришни оширишга муҳим эътибор бериш зарурлиги қайд этилган. Ўн биринчи беш йилликнинг уч йили давомида қишлоқ хўжалиги учун об-ҳаво шароитлари қулай келди. Шу боисдан ҳам азалдан фойдаланилиб келинаётган унумдор ерларнинг ҳосилдорлигини ошириш билан бирга юқори ҳосил етиштириш учун иқлим шароити қулай зоналарда суғориш ишини ташкил қилиш — янги ерлар очиш мақсадга мувофиқдир. Ўрта Осиёнинг шимолий қисми, хусусан, Амударё ва Сирдарё ҳавзаларини шундай зонага киритиш мумкин. Бу жойларда суғориш ишини йўлга қўйиш натижасида ҳар гектардан олинадиган ҳосилдорлик лалмикор хўжаликларда 8—10 гектар ердан олинадиган ҳосилдорликка тенгдир.

Иқтисодчилар ҳисобига кўра 4 миллион гектар маккажўхори майдонидан Ўзбекистон шароитида ҳар йили 32—35 миллион тонна қимматли қаҳрабон олиш, айни вақтда миллион гектар ердан 6 миллион тонна гуруч, шунингдек, икки миллион гектар майдондан 6 миллион тонна Ўзбекистон пахтасини етиштириш мумкин.

Аммо бунга эришиш учун сув керак. Сир ва Амударёлари ҳисобига ўлканинг суғориладиган ер майдонларини чексиз кенгайтириш имкони йўқ. Сирдарё сувидан 1,5—2 баробар кўп фойдаланилади: минглаб гектар ерларни суғорган сув қарийб яна шу миқдорда ўз изига қайтади. Бироқ бу сувлар таркибида минерал тузлар миқдори ошганлиги натижасида улардан такрор фойдаланиб бўлмайди. Бу сув ресурсларини танқислиги ошаётган бир пайтда Сирдарё сувининг минераллашуви ҳам ошиб кетмоқда.

Айни вақтда маҳаллий флора ва фаунага қараганда тузнинг концентрация даражаси ўсиб бормоқда, атроф-муҳит бу ўзгаришларга мослашмоқда. Натижада шўрхоклик ошиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари унумдорлиги пасаймоқда.

Мамлакатимизда энг йирик суғориладиган ер майдонларига эга бўлган бизнинг ўлкамизда Орол денгизи улкан роль ўйнади. Барча Ўрта Осиё республикалари ва жанубий Қозоғистон 2,4 миллион квадрат километр территорияни эгаллаган Орол денгизи ҳавзасида жойлашган. Мамлакатимиздаги суғорила-

диган ерларнинг қарийб 50 процентини (6 миллиард гектар) ташкил қилган бу ерлар иттифоқимизда етиштириладиган пахтанинг 65 процентини таъминлайди.

Орол денгизи сувининг ҳар йили 40—60 сантиметрга пасайганлиги сўнгги 15 йил ичида денгиз ўз қирғоқларидан бир неча километр ичкарига чекинганлиги катта ташвиш уйғотмоқда. Денгиздаги сув миқдорининг камайиши ўлкада иқлим шароитининг ўзгаришига сабаб бўлади. Натижада биринчи навбатда пахтачиликка жиддий зарар етади.

Денгизга сув қўйилишидаги катта ўзгариш 50-йилларда рўй берди. Орол денгизига 40—55 куб километр ҳажмда мунтазам тарзда қўйилиб келган сув миқдори 60 йилларга келиб икки баробар камайди.

70-йилларга келиб сув қўйилиши 10—12 куб километрга тушиб қолди. Ёгин-сочин кам бўлган йилларда Сир ва Аму денгизга деярли сув қўймайди. Айниқса, дарё этакларида сув камёблиги йил сайин ортиб бормоқда. Бу ерларда ўртача камёблик йилига 120 миллион кубни ташкил қилмоқда.

Кўриниб турибдики, ўлкамиз сув ресурслари проблемаси, суғориладиган ерларни кенгайтириш у ёқда турсин, ҳатто уларни қисқартириш масаласини қўймоқда. У ҳолда қишлоқ хўжалиги нима бўлади? Унинг равнақини тўхтатиш мумкинми, ахир? Мутлақо! Акс ҳолда миллий даромаддаги социал-иқтисодий зарар миллиард сўмдан ошади ва бу миқдор ўсиб бораверади. Гуруч етиштиришни кўпайтириш, суғориладиган ерларда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳосилдорлигини ошириш масалаларини ўрганган олимлар Орол денгизи сувининг камайиши қандай оқибатларга олиб келишини билишарди, албатта. Шу сабабдан Орол суви камайишининг социал-иқтисодий оқибатларининг олдини олиш учун бир қатор жиддий тадбирлар кўрилди — тикув фабрикаси, гўшт комбинати, пармалаш, насос-кучланиш ҳамда компрессор ускуналари ремонт заводи, касалхона, мактаб қурилишлари, «Аралрыбпром» кемачилик-ремонт заводи ва бошқа корхоналарида реконструкция ишлари амалга оширилди. Балиқчилик объекти сифатида Орол денгизининг роли каттадир. Шу боисдан бундай балиқчилик саноати ҳавзасидан айрилишнинг зарарини тасаввур қилиб бўлмайди. Бунинг олдини олиш учун бир неча лойиҳа-

лар ишлаб чиқилган. Масалан, Сирдарёнинг юқори қисмидаги кўл сувларини дарёга оқизиш, саноат балиқчилигини сақлаб қолиш мақсадида Орол денгизининг шимол қисмини плотина билан қоплаш зарурлиги тақлиф қилинмоқда.

Сибирь суви келтирилгунича, шубҳасиз, кўп ишларни амалга ошириш зарур. Энг аввало ноишлабчиқариш сарфини кескин қисқартириш лозим. Сувдан рационал фойдаланиш программаси Ўрта Осиё республикалари барча сув ва қишлоқ хўжалиги тармоқлари учун биринчи навбатдаги вазифа бўлмоғи шарт.

Ўрта Осиё ва Қозоғистонга Сибирь дарёлари сувининг бир қисмини келтириш мамлакатимиз сув хўжалиги олдида турган барча долзарб масалалар орқали ҳал этилиши керак.

Лойиҳанинг улканлиги олимлар ўртасида бу ишни жадал бажаришга шубҳа туғдирди. Баъзилар 2000 йилгача Обь дарёсини жанубга буриш, сўнгра Обь сув омбори ва Енисей системаси орқали бу сувнинг катта қисмини Тўрғай водийсига узатиш зарурияти давр талаби эканлиги ва бу қурилиш иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлашига шубҳа билдиришмоқда.

Иккинчи гуруҳ олимлар лойиҳани ҳаётга тадбиқ этишдаги улкан қийинчиликлар устига-устак уни амалга ошириш Сибирь, Қозоғистон ва Ўрта Осиёдаги жуда катта миқдордаги ҳосилдор ерларнинг сув остида қолишига олиб келади, деган фикрни айтишмоқда.

Сибирь дарёларини Ўрта Осиё ва Қозоғистонга буриш яқин келажақда кўзда тутилган Дунай дарёси сувини Молдавияга, Печора ва Вологда сувини Вольск-Канск ҳавзасига оқизиш ишларининг амалга оширилиши каби комплекс тадбирлар натижасида охир-оқибатда мамлакатда ягона сув хўжалиги системаси бунёд этилади. Бу система СССР аҳолиси ва халқ хўжалиги кўп қиррали манфаатларини қамраб олган оптимал сув баланси асосида ишлайди.

Рўёбга чиқариш имкони йўқдек туюлган бу эзгу ниятнинг амалга ошиши воқелик эканлигига ишончни мустаҳкамлаш учун бир неча фактларни эслаш kiffoя. Усмон Юсупов номидаги Катта Фарғона канали қурилишида колхозчилар кетмон билан 16 миллион куб метр тупроқ ишларини бажаришган. Қорақум канали оғир чўл шароитида бунёд этилганлигига қа-

рамай, 180 миллион куб метр тупроқ ишлари ўзлаштирилганки, бу ишни амалга ошириш кўпчиликда шубҳа туғдирган эди. Кун сайин қурувчилар олдида беқийс техник имкониятлар юзага келмоқдаки, бугунги кунда ҳаёлий кўринаётган улкан вазифаларни яқин келажакда қурувчиларимиз шараф билан уddалашади.

СССР Госплани Давлат Эксперт комиссияси «Сибирь дарёлари сувининг бир қисмини Қозоғистон ва Ўрта Осиёга буриш» лойиҳасини тасдиқлади. Шу комиссия қурилишнинг биринчи навбати бўйича ишлаб чиқилган иқтисодий асосларни маъқуллади. Бу қурилиш ҳажмининг қай даражадалигини қуйидаги фактлардан билиш мумкин: «Союзгипроводхоз» институтини ва «Союзводпроект» Бутуниттифоқ бирлашмасидан ташқари иттифоқ министрлиги ва идоралари, Фанлар академияси институтлари, РСФСР Олий ва Ўрта махсус таълим министрлигининг 40 та илмий текшириш ва 26 та лойиҳалаштириш ташкилотлари бу проблемани ҳал қилиш ишларига жалб этилган. Сув оқимини ўзгартиришнинг сув ҳўжалиги техникавий тадбирлари Бош схемаси шундай ишлаб чиқилганки, у Сибирь дарёларининг улкан сув ресурслари потенциалидан фойдаланиш даражасини аста-секин ошира бориш (25 километр кубдан 160 километр кубгача) имконини беради.

Иртиш дарёсининг Обга қўйилиш жойидан қудратли насос станцияларига эга бўлган 3 та гидроузел (Самановский, Цингалинский, Новый) ва Иртишнинг Тобольск ҳамда Ханتي-Манси участкалари оралиғида куз-қиш фаслларида Жанубга оқадиган сув миқдорини камайтиришни таъминловчи шлюзлар орқали сув йиғувчи иншоотлар қурилиши лойиҳалаштирилмоқда. Ўрта Осиё ва Қозоғистонга Сибирь сувини узатиш Иртиш ва Тоболь дарёларида сув кўп бўлган баҳор ҳамда ёз ойларида — 2—3 ой давомида бевосита Иртиш дарёси ҳавзасидаги сув йиғувчи иншоотларда йиғилган-сув ҳисобига амалга оширилади.

Белогорье шаҳри районида Обь дарёсида сув йиғувчи иншоот қурилиши ва Енисей дарёси сувининг бир қисмини Кеть дарёсининг Обга қўйилиш жойига қўшиш учун комплекс иншоотлар қурилганидан сўнг жанубга узатиладиган сув миқдори 100 километр кубга етади.

Сибирь дарёлари сувини жанубга узатиш бош канали-

нинг сув йиғиш иншооти Тоболнинг Иртишга қуйилиш районида, Тобол гидроузелининг юқори қисмида қурилади. Канал трассаси қурилишини сув йиғиш иншоотидан жанубга қараб бошлаш лойиҳалаштирилмоқда. Кейинги йўналишларда бир неча вариантлар мавжуд: вариантларнинг бирига биноан сув дастлаб Иртиш — Тоболнинг бош қисм бўйлаб, сўнгра Убагана дарёси бўйлаб Иртиш ва Сирдарё ўрталиғидаги ҳавза — Тўрғай водийси томон йўналтирилади.

Сув канал орқали бу ерга етиб келгунча насос станциялари ёрдамида тўрт поғона юқорига кўтарилади. Тўртинчи станция каналнинг 382 километрида қурилади ва натижада сув дастлабки ҳолатидан 96 метр баландликка кўтарилади. Айни вақтда сув тақсимоти иншоотигача бўлган канал трассасини Тобол дарёси водийсининг чап қиялигидан олиб ўтиш ва бошқа вариантлар ишлаб чиқилган.

Сув Тўрғай сув тақсимоти иншоотига кўтарилгач, канал трассаси 1390 километргача — Тегиз сув омбори (сигими 14 куб км.) иншооти қурилиши белгиланган жойгача, жануб томон йўналишни сақлаган ҳолда, Тўрғай дарёсининг қуйи томонига йўналган. Бу иншоот қурилиши ёз ва қиш фаслларида Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг сугориладиган ерларига сув узатиш графиги системасига мос тарзда сувдан фойдаланиш имкониятини вужудга келтиради. Тегиз сув омборидан сўнг канал трассаси бирмунча жануби-шарққа оғади. Жусали дарёси ва Қазалинск шаҳарлари оралиғида Сирдарёни кесиб ўтиб, яна жанубга бурилади, Сир ва Аму дарёлари ўрталиғидан ўтиб, Қорақалпоғистон АССРдаги Султон Увайс тоғ тизмалар этагида Амударёга қўшилади.

Иртиш дарёсидаги Тобольск гидроелидан бошланган бош трассанинг умумий узунлиги Сирдарёгача 1725 километри, Амударёгача 2273 километри ташкил этади.

Каналнинг бош трактидан келгусида ўзлаштирилдиган районларга — ғарбга ва шарққа тармоқ ҳамда магистрал каналлар чиқарилади.

Сибирь сувини узатиш каналининг бош тракти охиридан Туямўйин сув омборига сув узатиш тармоғи ўтказиш лойиҳалаштирилган. Бу Хоразм воҳасини ҳамда Туркменистон ССРнинг 3 миллион гектардан зиёд

ерларини Сибирь суви билан суғориш имконини беради.

Бу вариантдан ташқари Сибирь сувининг бир қисмини Ўрта Осиёга Волга дарёси ҳавзаси орқали узатишнинг тўрт вариантдаги лойиҳаси ишлаб чиқилган. Бу лойиҳага кўра сув Урал тизмалари орқали Кама Волга дарёлари ҳавзасига, сўнгра 1600 километрли канал бўйлаб Мугожар тоғлари орқали Сирдарё ҳавзасига, ундан Тегиз сув омборига оқади. Сувни Волга дарёси ҳавзаси орқали унинг қуйи дельталари территориясига оқизиш варианты рад этилди. Бу вариантни амалга ошириш Волга дарёси ва шимолий Каспий денгизи дельталаридаги экологик системанинг нормал фаолиятига путур етказади. Сувни Волгоград сув омборидан ва Устюрт кенглиги орқали Амударё қуйи дельтаси томон оқизиш варианты бирмунча қулайдир.

Мутахассислар ҳисобига кўра, Сибирь сувининг бир қисмини Урал тоғлари ва Волга дарёси орқали жанубга буриш варианты атроф-муҳитга салбий таъсир этади. Зеро, бу вариант Урал дарёлари водийсидаги ўрмонлар ва урал фаунаси мавжуд бўлган улкан территорияни (785000 гектар) сув босиш хавфи туғилади. Бундан ташқари, Обь дарёси сувини Урал орқали Волга ҳавзасига узатиш Тўрғай орқали узатишга нисбатан 2,2 баробар, харажатлар эса 2,3 — 2,4 баробар қимматга тушади. Айни вақтда Тўрғай системасида Ўрта Осиёга узатиладиган бир метр куб сувнинг баҳоси ва таннарни икки баробар паст бўладики, бу ўзлаштириладиган ерлар экономикасида жуда муҳим роль ўйнайди. Шу билан ҳам сув узатишнинг Обь ва Сирдарё ҳавзалари оралиғидаги Тўрғай сув тақсимоти орқали амалга ошириш вариантынинг такомиллашган лойиҳасини ишлаб чиқиш тавсия қилинди. Сибирь дарёлари сувининг бир қисмини Ўрта Осиё ва Қозоғистонга узатиш билан боғлиқ тадбирларнинг атроф муҳитга таъсири ҳақидаги масалага ҳам муҳим эътибор берилмоқда. Сибирь сувини буриш сув келтириладиган комплекс зоналар табиатига ва сув тақсимотига салбий таъсир этишини олдини олиш мақсадида техник даражасига кўра фундаментал тажрибалар ўтказилмоқда. Дастлабки олинган маълумотлар ва хулосалар шунини кўрсатмоқдаки, Сибирь дарёларининг бир қисмини Ўрта Осиё ва Қозоғистонга буришнинг бирин-

чи навбати сув олинган зоналар атроф муҳитининг табиат комплекси учун айтарли регионал салбий таъсир ўтказмайди. Бундан ташқари, техник тадбирлар табиат комплексига улкан ижобий самара берибгина қолмай, Ўрта Осиё республикаларининг, Шимолий, Марказий ва Жанубий Қозоғистонни, РСФСРнинг Курган, Челябинск ва Оренбург областларидаги катта территорияни социал ва иқтисодий ривожлантириш имконини юзага келтиради.

Инженер-геологик, топографик, гидрогеологик ва бошқа қатор шароитларни унификациялаш нуқтан назаридан, шунингдек, каналнинг баъзи участкаларида турли воситали қозиш қурилмаларини қўлланиш лозимлиги, канал трассасининг баъзи жойларида сув узатишнинг ўзига хослиги ишни жиддий механизациялаштиришни талаб қилади. Каналнинг бош қисми аҳоли яшайдиган ва қисман ботқоқлик территориясидан ўтса, каналнинг қуйи участкалари ялангликли территориялар — Қизилқум саҳросининг қумли барханлари орасидан ўтади.

СССР ва АҚШ ўртасидаги илмий-техник ҳамкорликка асосан бош канал қурилишини ташкил этиш лойиҳаси бўйича америкалик мутахассислар билан кенгаш ўтказилди.

«Средазгипроводхлопок» институтининг «Орол денгизи ҳавзаси сув ресурсларидан комплекс фойдаланиш схемаси»да Сибирь дарёлари сувини Сирдарё ҳавзасига узатиш ва уни тақсимлашнинг принципиал схемаси ишлаб чиқилган. Бу схема қуйидагича: узатиш каналнинг бош трассасидан Чордара сув омборигача Сирдарё бўйлаб оқадиган Сирдарё канали ўтади. Сирдарё канали сувни Сирдарёдаги гидроузелларга узатувчи ва Сибирь сувини тақсимловчи икки система сув йиғувчи иншоотни сув билан таъминлаш зарур. Айни вақтда ҳавзанинг сув ресурслари — Чордара сув омборига қуюлувчи дарёлар суви ва Мирзачўл, Жиззах чўли территориясидан дренаж орқали олинадиган сувлар қайта тақсимланади; Сибирь сувларининг бир қисми сув танқислигини қоплашга, қолган қисми Сирдарё сувини яхшилашга сарфланади. Схемада Сибирь сувларини оптимал тақсимлаш, дарё сувларининг минераллашувини камайтириш ҳисобига ҳавзанинг сув манбалари сифатини, дренаж орқали олинадиган сув-

лардан фойдаланишни яхшилашга ҳам муҳим эътибор берилган.

Шундай қилиб, Сибирь дарёлари сувини Ўрта Осиёга узатиш проблемаси сув хўжалиги қурилишининг, табиатни муҳофаза қилиш ишининг, канал тракти ўтадиган территорияни демографик ривожлантиришнинг барча хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда тўлиқ, малакали равишда ишлаб чиқилади.

КПСС XXVI съездида Сибирь дарёлари оқимини Ўрта Осиё ва Қозоғистонга буришнинг ўта муҳимлиги қайд этилди. Бу лойиҳанинг кенг муҳокамаси Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистон ва Россия Федерациясининг сув хўжалиги ташкилотлари Ватанимиз тажрибасида мисли кўрилмаган бу улкан ишни тўла амалга оширишга қодир эканлигидан далолат бермоқда.

Совет халқи сув хўжалиги иншоотларини қуриш, дарё сувлари оқимини ўзгартириш борасида катта амалий тажрибага эга. Каскадлари билан биргаликда узунлиги 165 километрдан иборат бўлган, сувни 132 метр баландликка кўтара оладиган 6 та насос станциясига эга Қарши магистрал канали, Жиззах чўлидаги улкан майдонларни суғориш имконини берувчи, сувни 176 метр баландликка кўтариш қувватига эга бўлган Қорақум каналларининг қурилиши бунга мисол бўла олади.

Қорақум канали Туркменистон ССРда гидротехника тараққиётининг бутун бир даврини бошлаб берди. Лойиҳалаштириш ва қуришнинг дастлабки кунларида-ноқ бу канал гидротехник қурилиш амалиётида авваллари қўлланилмаган мелiorация усуллари-нинг пухта ва ишончлилигини синовдан ўтказувчи кўп тармоқли илмий-тадқиқот лабораториясига айланди.

Амударё сувидан чўлни ўзлаштириш мақсадида фойдаланиш гоёяси янги эмас эди. XVIII аср бошида Петр I ҳукмронлиги давридаёқ Петербургга борган туркман элчиси подшоҳга Амударёни унинг эски ирмоғи бўйича Каспий денгизи томон буришни таклиф қилган эди. Бу Амударё сувини Қорақум чўлининг ичкари-сига узатишнинг биринчи лойиҳа варианты эди. Асри-мизнинг 20-йилларигача, яъни 200 йил мобайнида шундай лойиҳалардан тўрттаси таклиф қилинди.

XIX асрда Закаспий ерларининг Россияга қўшили-

ши янги территорияни геологик ва гидротехник жиҳатдан ўрганишни зарур қилиб қўйди. Россия тўқимачилик саноатининг Америка ва Мисрнинг қимматбаҳо пахтасига қарамлиги, аини вақтда Ўрта Осиёда пахта етиштириш имконияти мавжудлиги Амударё сувидан шу мақсадда фойдаланиш масаласини кўндаланг қилиб қўйди. Бунинг учун Закаспийнинг шарқида жойлашган Амударё сувини дарёдан 400—600 километр ғарбдаги Мурғоб ва Тежон ерлари билан боғлаш зарур эди.

1907—1915 йилларда саноат савдоси доиралари маблағи билан таъминланган экспедиция сув ўз оқими билан Мурғобгача оқиши, ер ресурслари мавжудлигининг илмий асослари ва канал трассасини белгилаб берди. Аммо бунда фақат экспедиция жўнатиш ва лойиҳа тузиш билан чегараланилди, холос.

Қачон ва қанча даромад келтириши номаълум бўлган бу қурилишга чор ҳукумати ҳам, алоҳида корхона эгалари ҳам улкан маблағ сарфлашни иштамади. Аму сувини ғарбга буриш борасида баъзи энтузиастлар қилган ҳаракат ҳеч бир натижа бермади. Улар ўтказган барча қидирув-тадқиқот ишларининг ҳажми тор, йўналиши бир ёқлама эдики, бу лойиҳанинг техник вазифаларини ҳал қилишга имкон бермасди.

Фақат Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейингина ишнинг ҳажми ва йўналиши кенг миқёс ва кўп қирралилик касб этди. Бу Аму сувини Мурғоб воҳаси ва ундан нарига — ғарбга буришнинг асосланган техник тадбирларини табиий шароитга мос лойиҳалаштириш имконини яратди.

1935 йилнинг феввалида М. И. Калинин иштирокида бўлиб ўтган Туркменистон Советларининг биринчи съездида Қорақум каналини қуриш масаласи умумдавлат вазифаси сифатида кўтарилди. Қорақумнинг жануби-шарқига йўлланган икки экспедиция канал қуриш имконияти мавжудлиги ва мақсадга мувофиқлигини тасдиқлади.

Инженер-ирригатор Ф. К. Моргуненко Ўзбойнинг пастки қисмидан канал участкаси сифатида фойдаланишни таклиф қилди ва 1927 йилда Аму сувини буришнинг намуна синовини ўтказилди. Ўзбой бўйлаб 100 километрга оққан сув бу ишнинг муваффақиятига ишончли ортирди.

Аммо биринчи беш йилликнинг долзарб масалалари — қазилма бойликларни топиш, қишлоқ хўжалигини социалистик асосда қуриш, суғориш иншоотларини қайта тиклаш масалалари Қорақум канали қурилишини бошлашга имкон бермади.

Урушнинг оғир шароитида инженер И. В. Болтенков бошчилигидаги ирригаторлар Қорақум канали йўлини излаш, текшириш ва лойиҳалаш борасида катта ишлар қилишди. 1946 йилда канал қурилиши бўйича лойиҳалаш ишлари тугалланди. 1952 йилда эса СССР пахтачилик Министрлиги каналнинг техник лойиҳасини тасдиқлади.

1954 йилнинг 21 апрелида Қорақум канали қурилишини бошлаш ҳақида тарихий қарор қабул қилиндики, бу қарор Туркменистонда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг янги даврини бошлаб берди. Аммо бу гал гап Мурғобгача узунлиги 400 километр бўлган канал ҳақида эмас, балки Амудан Қаспийгача 1400 километр узунликдаги сув иншооти — тарихда мисли кўрилмаган улкан қурилиш ҳақида бормоқда эди. Эндиликда Қорақум канали Мурғоб дельтасини суғоришдан ташқари яна 1 миллион гектар янги ерлар ўзлаштиришга, ўз трассасидаги эски воҳаларни сув билан таъминлашни яхшилашга, кемалар қатновига, Туркменистоннинг жанубий шаҳарлари — Мари, Ашхобод, Небитдоғ, Красноводскка сув беришга хизмат қилиши зарур эди.

1954 йилда бошланган канал қурилишининг биринчи навбатида бир-бирига пешвоз йўналишда Амудан Мурғобгача, Мурғобдан Амугача 400 километрли трасса ўтказиш ишларини бажариш белгиланган эди. Амудан иш бошлаган гидроқурувчилар ер портлатгичлар ва бульдозерлар паркига эга эди. Сув қурувчилар билан изма-из келарди. Мурғобдан иш бошлаган гидроқурувчилар эса канал ишларини экскаваторлар ёрдамида, «қуруқ» усулда бажаришарди.

Трасса қурилишини бошлашдан аввал канал учун энг қулай йўлни излаш ва текшириш, бўлғуси қурилиш учун таянч пунктларини лойиҳалаш ва яратиш борасида катта ва мураккаб тайёргарлик кўрилди.

Трассанинг иккинчи навбати — Мурғоб ва Тежон дарёлари оралигидаги 138 километрли канал — 1960 йилда 8 ой мобайнида қуриб битказилди. Шу йилдаёқ

Тежон сув омбори хўжаликлари Аму сувидан баҳраманд бўлишди. Трасса йўлида сифими 875 миллион куб метр бўлган Хон-ҳовуз сув омбори қурилиши натижасида суғориладиган ерлар майдони 3 баробар ошди.

Қурилишнинг учинчи навбати даврида, 1962 йилнинг 12 майида сув Туркменистон ССР пойтахти — Ашхободга келди ва аҳолиси 315 минг киши бўлган шаҳар сув тармоғидан суткасига 415 миллион литр сув оқа бошлади. Бу навбат тугалланиши натижасида канал Қўктепа посёлкасигача, яъни 302 километрга етказилди ва унинг йиллик сув оқими 8,3 миллион куб метрга етди.

Қўл меҳнати билан қазилган каналнинг узунлиги бугунги кунда 1002 километрга етказилган. Туркман халқининг чўлини яшанатишга қодир мўл-кўл сув ҳақидаги асрий орзуси рўёбга чиқди.

Каналнинг ҳар учала навбати 450 минг гектар қўриқ очиш, аввалдан экиладиган 130 минг гектар майдонни сув билан таъминлашни яхшилаш имконини берди.

Ҳозирги пайтда Қадамжиққача чўзиладиган каналнинг тўртинчи навбати устида иш олиб борилмоқда. 250 километрли тўртинчи навбатнинг қурилиши натижасида сув сарфи аҳоли жон бошига секундига 550 куб метрга, асосий оқим эса — 12,2 миллиард куб метрга етказилади. Ҳозирдаёқ Баҳордон райони хўжаликлари Аму сувидан фойдаланмоқда, Қизиларвим райони хўжаликлари ва Қизиларвот шаҳри шу сувдан баҳраманд бўлмоқда.

1980 йилнинг 24 мартида Қорақум каналида 5-сон қудратли насос-станцияси ишга туширилди. Бу янги гидротехник ишшоот сувни 70 метр баландликка кўтариш ва Қизиларвот районида юзлаб гектар қўриқ ерлар очиш имконини беради.

Қумлик саҳро участкасида сувнинг сингиб кетиши ва оқибатда узатилаётган оқим фойдали таъсир коэффициентининг пастлигидан қутилиш имкони йўқ деган назарияни рад этиш, трасса қуришнинг мураккаблиги ва қазиниш ишлари ҳажмининг улканлиги каби қатор масалаларни жаҳон амалиётида биринчи маротаба ҳал этиш ва уни иқтисодий жиҳатдан асослаш зарур эди. Шунингдек, Қорақум қумлари сувнинг юқори тезлигига бардош бера оладими, деган саволга ҳам осонгина жавоб топиб бўлмасди. Ва ниҳоят, гоҳ шамол учи-

риб келтирган қум ётқизиқларини ташиб кетишни таъминлаш, гоҳ тупроқ қазувчи воситалар ёрдамида чўкиндиларга қарши курашиш лозим эди.

«Туркменводипром» лойиҳачилари коллективи олдида шу каби қатор саволларга жавоб топиш вазифаси турарди. Бугун комил ишонч билан айта оламизки, ажойиб гидротехник иншоот энг кучли синовга — вақт синовига бардош берди.

Қорақум канали лойиҳаси ва қурилишининг асосий мураккаблигини чўлнинг оғир шароитида бундай улкан иншоот қурилиши жиҳатидан тенги йўқлиги билан изоҳлаш мумкин. Дастлабки пайтда дарё оқимининг ўзгарувчанлиги ва лойқалигига қарамай, Амудан сув олиш, оғир шароитни ва иш ҳажмини камайтирган ҳолда ер фондини бошқаришни таъминлайдиган каналнинг планли ва баландлик ҳолатини танлаш, сув трактини қум қоплаб олишдан ҳимоя қилиш, каналнинг ниҳоятда узунлиги ва оғир шароитдан ўтишини ҳисобга олиб, канал иши режимини мақсадга мувофиқ ташкил этиш каби муҳим масалаларни ҳал этиш зарур эди.

Каналнинг учинчи ва тўртинчи навбатини қуриш пайтида янги масалалар туғилди: Қопетдоғ тоғ этаги полосасидаги селга қарши кураш қурилишда зонанинг актив сейсмологиясини ҳисобга олиш лозим эди.

Канал чўзилгани сайин янги муаммолар юзага келди. Чунки суғориш майдонлари янги зонага кирди. Шу боисдан ерни комплекс суғориш ва ўзлаштириш, янги колхозлар, совхозлар, турар жой посёлкалари, қурилиш индустрияси объектларини бунёд этиш масалалари параллел ҳал қилинди.

Қорақум каналида қўлланилган канални ўсимликлардан тозалашнинг биологик методи мамлакатимиздагина эмас, балки жаҳонда кенг шухрат қозонди. Агар Қорақум канали бўлмаганида эди, Мурғоб ва Тежон воҳаларига қайта ҳаёт бағишлаш ва бу ерлардан кўча бошлаган аҳолини тўхтатиб қолиш, Ўрта Осиёдаги улкан Мари ГРЭСини қуриш, мамлакатимизда энг катта ер ости бойликларидан бири бўлган Шодлик газ конденсати конларини ўзлаштириш ва бошқа кўпгина саноат ишлаб чиқаришларини ривожлантириш имкони бўлмасди.

Янги ерларни қишлоқ хўжалиги оборотига киритиш Қорақум канали қурилишига сарфланган маблағни

мисли кўрилмаган тезликда қоплаш, республикада ялпи пахта ҳосили, шу жумладан ингичка толали пахта етиштиришни кўпайтириш имконини берди.

Бу программани амалга ошириш натижасида қўшимча 300 минг тонна, жумладан, ҳеч қачон пахта экилмаган ғарбий районларда 62 минг тонна ингичка толали пахта етиштиришга муяссар бўлинди.

В. И. Ленин номидаги Қорақум каналининг бош схемасида Амударё суви билан 1 миллион гектар ва маҳаллий сув манбалари ҳисобига 100 минг гектар ерни суғориш кўзда тутилган.

Бугунги кунда Туркменистонда 1 миллион тоннадан зиёд пахта етиштирилмоқда. Саҳрони кесиб ўтган дарёдан Қорақум флотининг 300 кемаси чўл ичкарисига қурилиш материаллари, саноат ва озиқ-овқат маҳсулотлари, пахта, жун, қорақўл ташинмоқда. Саҳро шаҳри Ашхобод порт шаҳрига айланди.

Каналнинг 1-навбатини ишга туширишнинг социал ва иқтисодий самараси, халқнинг «катта» сувдан умиди шу қадар улкан эдики, иккинчи ва учинчи навбатлар халқ қурилиши методи асосида бажарилди. Бу қурилишда СССР халқларининг 36 миллат вакиллари иштирок этди.

Ерларни ўзлаштириш ва совхозлар бунёд этиш билан қўшиб ҳисоблаганда Қорақум канали қурилишига сарфланган капитал маблағ тўла қопланди ва 1980 йилнинг 1 январиди капитал маблағдан ташқари олинган даромад 1920 миллион сўмни ташкил этди.

Қорақум канали — Қорақумдаги дарё ер юзи саҳросидаги энг улкан ирригацион-мелиоратив гидротехник иншоотдир. Узунлиги 1000 километр бўлган бу каналнинг Бош қисмида секундига 400 куб метр сув сарфланади. Бу Невадан бир ярим баробар, Зарафшондан икки ярим баробар, Мурғобдан саккиз баробар кўпдир.

Канал инсон табиатга оғли, планли «ҳужум» қилса, бу ҳеч қандай оғир оқибатларга олиб келмаслигини, аксинча, чўлни кенг миқёсда ўзлаштириш имконини беражagini амалда исботлади.
